

УДК 340.11

Наталія Волковицька,
здобувач Національного університету
«Острозька Академія»

ПОНЯТТЯ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ТА ЇЇ СТРУКТУРИ: ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті досліджується поняття правової свідомості, основні методологічні підходи до визначення її структури. Автор обґрунтовує дефініцію правової свідомості, визначає її основні рівні і типи, аргументує її роль у розвитку правової системи, а також її значущість у правовому житті індивіда і суспільства.

Ключові слова: *правова свідомість, право, структура правосвідомості, елементи правової свідомості, типи правової свідомості.*

Досліджуючи всі форми та рівні існування і розвитку права у суспільстві, наука теорії держави і права з необхідністю не лише звертається до таких важливих проблем, як визначення сутності і форми права, аналіз його регулятивного впливу на суспільні відносини, характеристика правових зв'язків та правових дій, а й досліджує, як зазначає В. Сафронов, сприйняття та оцінку права в індивідуальній і колективній свідомості [1]. У результаті чого постає питання щодо усвідомлення суб'єктами різноманітних правових відносин правової дійсності і розвитку правової культури. Перший з цих аспектів безпосередньо пов'язаний із правовою свідомістю, виявленням її ролі та значення, а також із обґрунтуванням способів її розвитку з метою формування сучасної толерантної правової свідомості, в якій домінують універсальні гуманістичні і демократичні правові цінності і принципи. На думку окремих дослідників, це дає підстави говорити про появу в межах загальної науки теорії держави і права особливого напрямку досліджень, який описується поняттям «теорія правосвідомості» [2]. З огляду на це всебічне вивчення поняття правової свідомості та її структури набуває особливого значення як важливий напрям сучасних теоретико-правових наукових досліджень.

Обґрунтовуючи актуальність теоретико-правової розробки зазначеної проблематики, необхідно наголосити на наступних положеннях. По-перше, розбудова цілісної наукової теорії, яка б відобража-

ла розвиток права у сучасному суспільстві, не може обмежуватись суто нормативними аспектами аналізу об'єктивного права. Свого часу на цей аспект розвитку правової науки вказав К. Бельський, який розробив модель розвитку правової свідомості як елемента правової дійсності (навіть з огляду на те, що саме дослідження К. Бельського було значною мірою ідеологічно заангажованим і ввело доволі суперечливе у науковому плані поняття «соціалістична правосвідомість» [3], загальна ідея була цілком правильною і плідною). Це пояснюється не тільки тим, що саме поняття права є значно більш широким, ніж сукупність позитивних правових норм (наразі подібний абсолютизований правовий позитивізм дедалі швидше відходить у минуле юридичної науки), а й тим, що правове життя суспільства охоплює ще й суб'єктивну сферу, де відбувається осмислення права, його оцінка і пізнання. Більше того, намагання розірвати взаємозв'язок між цими двома сферами призводить до спотвореного тлумачення права і його ролі у процесі цивілізаційного розвитку. З цієї причини особливої теоретичної актуальності набуває проблема чіткого визначення тих базових наукових понять і категорій, які відображають суб'єктивні елементи у сприйнятті права і дозволяють вписати правову культуру в загальну систему культурного розвитку людини і суспільства.

До того ж, слід звернути увагу, що чимала кількість наукових суперечок, які виникають у дослідженні правової свідо-

мости, її структури, рівнів і форм, спричиняються саме розбіжностями у тлумаченні поняття правової свідомості, а також різними методологіями, що застосовуються в ході її вивчення. Це суттєво актуалізує потребу в розробці узагальненого поняття правової свідомості, яке б дозволило інтегрувати ті методологічно плідні ідеї, які представлено у сучасних теоретико-правових дослідженнях.

По-друге, у суто практичному плані слід зазначити, що будь-які спроби розробки дієвої концептуальної основи для розвитку правової свідомості унеможливаються в умовах відсутності чіткої аналітичної розробки тих понять, які дозволяють встановити сутність правової свідомості, її зміст, роль у правовому житті суспільства, її структуру і функції. Водночас, зауважуючи на негативній ролі такого феномена, як правовий нігілізм, і його руйнівному впливі на правове життя суспільства, ми тим самим вказуємо на потребу в дослідженні сутності правового нігілізму як одного з проявів «спотвореної правової свідомості» [4].

Нарешті, по-третє, актуальність дослідження поняття правової свідомості зумовлюється суто евристичними мотивами, які ставлять вимогу узагальнення і критичного аналізу того наукового матеріалу в частині дослідження правової свідомості, який наразі представлено у сучасній теорії держави і права. Це дозволяє краще не тільки зрозуміти ґенезу наукових поглядів та ідей щодо визначення феномена правової свідомості, а й змодельувати загальну систему концепцій, методів та методологій, які потенційно можуть застосовуватись і давати відповідний науковий і практичний ефект у ході подальших теоретико-правових розвідок правової свідомості.

Отже, ставлячи на меті дослідити поняття правової свідомості та її структури, необхідно вирішити такі конкретні дослідницькі завдання: а) охарактеризувати головні методологічні способи визначення поняття правової свідомості і надати їх критичний аналіз; б) описати структуру правової свідомості та її основні елементи; в) на основі дослідженого матеріалу обґрунтувати авторську дефініцію правової свідомості та її структури.

Щойно формулюючи проблему визначення поняття правової свідомості, необхідно наголосити на тому, що історично це питання досліджувалося не тільки

на рівні науки теорії держави і права, а й, як доводить В. Олейников, з позицій філософії права [5]. І це не випадково, адже саме в процесі аналізу феномена правової свідомості можна виявити специфіку взаємодії права і моралі, а також розмежувати такі форми свідомості, як правова і моральна. У результаті чого поняття правової свідомості можна аналізувати у двох найбільш загальних контекстах: а) у контексті її зв'язку з правовим життям суспільства, функціонування і розвитку права як універсального регулятора суспільних відносин; б) у контексті виявлення спільностей і розбіжностей між правом і мораллю. Зважаючи на те, що предметом теоретико-правового інтересу виступає насамперед перший із зазначених аспектів, доцільно сконцентрувати увагу саме на ньому.

Як таке питання щодо визначення правової свідомості та її ролі у процесі розвитку права не повинно сприйматися виключно як здобуток сучасної юридичної науки. Адже в реальності воно активно дискутувалось у роботах вітчизняних і російських юристів ще у середині XIX і на початку XX ст., а також у роботах ряду радянських правознавців (І. Фарбер, І. Рябко, Є. Назаренко, Г. Остроумов, О. Лукашева). Принагідно зауважимо, що саме на початку XX ст. було вперше чітко сформульовано проблему зміни типів правової свідомості, співіснування різних видів правової свідомості, а також її можливих деформацій унаслідок тих чи інших соціально-історичних, культурних, ідеологічних та інших обставин. У цьому плані не можна не згадати змістовне дослідження І. Абдурахманової, яка докладно висвітлила специфіку впливу соціально-політичних і культурно-історичних факторів на трансформації правової свідомості на початку XX ст. [6]. Це дозволило не лише краще зрозуміти специфіку розвитку права того періоду, а й усвідомити, що саме спонукало цілий ряд відомих тогочасних юристів (П. Новгородцев, І. Ільїн, С. Муромцев, Л. Петражицький) звертатися до теоретичної проблеми правової свідомості. Також ця проблема, хоча й у дещо іншій площині, стала предметом дебатів між школами природного права та історичною школою. Значною мірою розбіжності, які нині спостерігаються у визначеннях поняття правової

свідомості, коріняться ще у цих наукових дискусіях і суперечках.

Утім, попри всі відмінності у сприйнятті правової свідомості та її науковому тлумаченні, слід вказати на певну загальну основу, яка визнається практично всіма без виключення фахівцями. Йдеться про те, що правова свідомість описується як один з різновидів (або одна з форм) суспільної свідомості, яка відображається на колективному або індивідуальному рівні, що, у свою чергу, дозволяє вести мову про колективну та індивідуальну правову свідомість. Як одна з форм суспільної свідомості вона покликана відображати певний предмет, адже сама свідомість є нічим іншим як «формою відображення об'єктивної дійсності, способом ставлення індивіда до світу і самого себе, який опосередковується загальними формами суспільно-історичної діяльності людини» [7]. У цьому сенсі, розмежовуючи різні форми суспільної свідомості, в першу чергу вказують на відмінність їх предметного поля.

Як впливає з самого поняття «правова свідомість», предметом даної форми суспільної свідомості є право в цілому, правова дійсність і окремі правові явища як частина об'єктивної дійсності, які набувають суб'єктивного образу: «Як форма або область свідомості, правова свідомість відображає правову дійсність у формі юридичних знань і оціночного ставлення до права і практики його реалізації, правових установок і ціннісних орієнтацій, які регулюють поведінку (діяльність) людей у юридично значимих ситуаціях» [8]. Однак вже на цьому первинному етапі можна побачити появу перших розбіжностей у розумінні правової свідомості. Дійсно, якщо предметом правової свідомості є право в цілому, то тоді її слід описувати як такий феномен, який має зовнішню щодо права природу. Подібне тлумачення правової свідомості як сукупності правових знань і правових оцінок часто призводить до того, що вона постає чимось зовнішнім щодо права.

Зрозуміло, що у такому випадку ані правова свідомість у цілому, ані окремі її елементи (наприклад, ані правова ідеологія, ані правова психологія), не можуть тлумачитись як певні правові явища, а є тільки специфічними проявами людської свідомості, які так чи інакше корелюють з процесом розвитку об'єктивного права. Чи можна погодитися з

такою методологічною позицією і чи є вона обґрунтованою? На наше переконання, відповідь на це запитання повинна бути негативною, оскільки якщо все право є лише об'єктивним або позитивним правом, то тоді за межі правової сфери виносяться правові ідеї, правові концепції, правові теорії, правові принципи, а залишаються виключно санкціоновані державою приписи, які мають нормативний характер і забезпечуються державним примусом.

Утім, вказуючи на факт політичної і правової активності індивідів і суспільства в цілому, як зазначає О. Крупеня [9], необхідно визнати те, що сама ця правова активність також є частиною правового життя і одним з найважливіших факторів, який впливає на розвиток позитивного права завдяки механізмам правотворчості. До того ж, правові знання і правові оцінки відіграють особливу роль у процесі розвитку юридичних відносин. Свого часу на цей момент вказував М. Коркунов, який попри властиві для нього позитивістські настанови на сприйняття права визнавав, що, переходячи з рівня юридичних норм на рівень юридичних відносин, ми потребуємо не просто правових тлумачень, а правових знань і правових теорій, які здатні пояснити сутність цих складних відносин і знайти їх органічний взаємозв'язок [10]. Таким чином, вказуючи на суб'єктивний характер правової свідомості [11], не можна виносити її саму за сферу права і правового життя, адже без правової свідомості право втрачає свою основу, а саме — тих суб'єктів, які й утворюють сукупність правових відносин.

Дійсно, якщо правова свідомість є зовнішньою щодо права, то в такому разі право і правова система існуватимуть у такій системі об'єктів, у якій взагалі не буде людини (наприклад, для речей — безвідносно до того, чи існує серед них людина, чи ні: тоді ми матимемо право столів, право стільців тощо). Абсурдність такого припущення є очевидною. У цьому сенсі не можна не погодитися з думкою Р. Байніязова, який доводить, що і правова свідомість, і правовий менталітет є невід'ємною частиною права, без яких воно перетворюється на мертву і непотрібну систему приписів, яка може застосовуватись або не застосовуватись у цілях регулювання суспільних відносин [12]. Цю саму думку аргументує і відомий росій-

ський дослідник В. Карташов, який, досліджуючи правову свідомість у контексті розвитку правової культури, зазначає, що вона є одним з головних факторів правового розвитку, який є органічною частиною правової дійсності [13].

Таким чином, перше, на що необхідно вказати в процесі визначення поняття правової свідомості, стосується того, що вона не є зовнішньою щодо права сутністю, а є його частиною, яка, з одного боку, сама зазнає впливу з боку правової дійсності, а з іншого — чинить вплив на неї. Ці два аспекти Н. Соколова пропонує позначати поняттями гносеологічного та соціологічного аспектів правосвідомості. Не сперечаючись щодо коректності застосування предикатів «гносеологічний» та «соціологічний», слід зазначити, що сама ідея є абсолютно правильною, оскільки перший з цих аспектів «демонструє рух від дійсності до свідомості, коли правові ідеї та погляди виступають як результат відображення дійсності», а інший — «визначає перехід від свідомості до дійсності, в результаті чого формуються певні моделі поведінки» [14].

До речі, відмова від описаної вище методологічної настанови може бути обґрунтована і з інших позицій. Справа у тому, що оцінка правосвідомості як зовнішнього щодо права і правового життя явища часто аргументувалася тим, що правова свідомість не має такої визначальної для права ознаки, як нормативність. Утім це положення також не є правильним, оскільки навіть у тому випадку, якщо ми цілковито ототожнюватимемо такі поняття, як «правова свідомість» і «знання про право» (що в принципі некоректно), то і тоді правова свідомість нестиме в собі елемент оціночного ставлення до права, а отже, й нормативності. Дійсно, будь-які знання про право неможливі поза його оцінкою і містять у собі раціонально-оціночний елемент. З цього погляду правова свідомість є такою ж нормативною для окремих суб'єктів і суспільства в цілому, як і право. Якщо б вона не була нормативною, то тоді вона б була нездатна виконувати регулятивну функцію, наявність якої визнається значною кількістю дослідників.

Хоча, говорячи про нормативність правової свідомості, варто привернути увагу до однієї специфічної властивості, яка дозволяє нам чітко розмежувати

правову свідомість і моральну свідомість. Не намагаючись повністю протиставити їх (адже, як зауважував у своїй практичній філософії Й. Г. Фіхте, попри розбіжності між поняттями права і моралі, їх не слід протиставляти одне одному), наголосимо на тому, що, постаючи у формі «знання про право» та «оцінки права», правова свідомість оперує лише юридичними поняттями (право, обов'язок, правочинність, правоздатність, повноваження, компетенція, законність, незаконність, покарання, обтяжуючі обставини, пом'якшуючі обставини тощо). У своєму визначенні правової свідомості на цей момент вказує М. Абдулаєв, який пише, що правосвідомість надає таке ставлення до правової дійсності, яке відображене у юридичних поняттях і, насамперед, у поняттях права та обов'язку через визначення міри правової свободи, захищеності суб'єктивних прав, а також змісту самих прав і обов'язків [15]. Це положення можна сформулювати наступним чином: правова свідомість являє собою мислення правовими поняттями і категоріями, які несуть у собі нормативні визначення. Самі по собі правові поняття і категорії, як писав А. Васильєв, є одночасно і результатом наукового абстрагування (адже вони «відтворюють сторони й аспекти правової дійсності в очищеному від випадкових проявів вигляді, завдяки чому вони відображають об'єктивно необхідне та істотне у праві — його сутність, якість, структуру, форму тощо» [16]), і відображенням права як такого. На це ж звертав увагу і Г. Остроумов, який доводив, що наявність правових понять як способу відображення дійсності є необхідною ознакою правової свідомості [17].

Наступний момент у визначенні поняття правосвідомості пов'язаний із розв'язанням проблеми співвідношення суб'єктивного та об'єктивного аспектів у ній. Справа у тому, що доволі часто у визначенні правосвідомості наголос робиться виключно на її суб'єктивному аспекті. Наприклад, В. Протасов пише, що правосвідомість — це сукупність уявлень і відчуттів, які відображають ставлення людей, соціальних спільнот (класів, націй, народів) до діючого і бажаного права [18]. С. Комаров вказує, що правосвідомість конститується як сукупність суб'єктивних уявлень і відчуттів, що виражають ставлення людей до

діючого і бажаного права [19]. Практично так само тлумачить поняття правової свідомості О. Малько, додаючи до його змісту, крім уявлень і відчуттів, ще й погляди, емоції, оцінки та установки [20]. Ще більш широкий перелік суб'єктивних складових елементів правової свідомості обґрунтовує вітчизняний дослідник В. Котюк. Для нього правова свідомість — це така форма відображення правових явищ, яка включає в себе психічні, інтелектуальні, емоційні і волевільні процеси і стани: знання діючого права і законодавства, правові вміння і навички, правове мислення, правові емоції і почуття, правові орієнтації, позиції, мотиви, правові переконання і установки, які синтезуються в прийнятих рішеннях і які спрямовані на пізнання, спілкування і взаємодію в процесі правової діяльності і поведінки в сфері правовідносин [21].

Не сперечаючись із тим, що носієм правової свідомості завжди є певний суб'єкт (індивідуальний або колективний), слід застерегти від надмірної суб'єктивізації цього поняття. У цьому плані цілком обґрунтованою виглядає позиція А. Венгерова, який вказує, що правосвідомість — це об'єктивно існуючий набір взаємопов'язаних ідей, емоцій, які виражають ставлення суспільства, груп, індивідів до права як цілісного соціального інституту, його системи і структури, окремих законів, інших характеристик правової системи». Водночас — це «оцінка права, яка існує у суспільстві, відображає критику діючого права, формує певні надії і побажання до правової сфери, її змін, яка визначає, що вважати правомірним і неправомірним» [22]. Тобто попри те, що носієм правової свідомості виступають ті чи інші суб'єкти, сама по собі вона є цілком об'єктивним фактором правового життя, оскільки вона не тільки може виступати формою діючого права (за таких його джерел, як санкціонований звичай і прецедент), а й зумовлює об'єктивну правову поведінку індивідів і суспільства. Тому зовсім не випадково серед основних властивостей правової свідомості російський дослідник О. Мелехін виділив наступні: це форма суспільної свідомості; складається з ідей, теорій, відчуттів, емоцій, настроїв та інших компонентів; носіями компонентів правосвідомості є різні суб'єкти права; вона звернена рів-

ною мірою і до сучасності, і до минулого і майбутнього; у певні періоди суспільного розвитку може виступати формою права; вона орієнтує суб'єктів права у різноманітних соціально-правових ситуаціях, дозволяє їм робити певний вибір (не завжди правомірний) і приймати юридично значимі рішення [23].

Також, описуючи правову свідомість і надаючи визначення цього поняття, гранично важливо акцентувати не лише на тому, що це певна сукупність уявлень і відчуттів, як про неї пишуть Р. Енгабарян та Ю. Краснов [24], а й доволі складна система, що крім ряду елементів має власну структуру. На цей «структурний елемент» у визначенні поняття правової свідомості цілком обґрунтовано звертає увагу М. Вопленко, який доводить, що правова свідомість є складним за змістом явищем правового життя суспільства [25]. Це означає, що вона має доволі чітку і стійку структуру, яка включає у себе правову ідеологію (це система ідей, поглядів і теорій про сутність, соціальне призначення права, про можливості його використання для вирішення суспільних проблем) і правову психологію (це система відчуттів, емоцій, настроїв і переживань, які виникають у людей під впливом права і з приводу правової дійсності).

Останні поняття наразі привертають до себе увагу не тільки російських, а й вітчизняних юристів, у зв'язку з чим не можна не відмітити цікавий цикл публікацій В. Толстенка, присвячених проблемам сучасної правової ідеології [26]. Саме на цьому рівні правова свідомість несе у собі основні принципи, правові начала, які сформувались у суспільній свідомості протягом доволі тривалого часу і відображають його ставлення до права, справедливості і свободи. За цієї причини формування сучасного типу правової свідомості часто пов'язують з ідеями природного права, які отримали наукову форму у дослідженнях Г. Гроція, а пізніше були доповнені ідеями прав і свобод людини Дж. Локком [27]. У цьому плані цікавою є позиція відомого російського теоретика права і юриста О. Лейста, який характеризував теорію природного права як доктринальне втілення правосвідомості [28].

Ще один важливий аспект, який не можна обходити увагою у контексті аналізу поняття правової свідомості, є його зв'язок із правовою системою, щодо якої

вона виступає своєрідним концептуально-теоретичним і емоційно-вольовим фундаментом. З цього погляду цілком слушним виглядає підхід, який аргументує І. Яковюк. Відповідно до його розуміння поняття правосвідомості воно повинно обов'язково включати у себе положення про те, що правосвідомість є ще й баченням перспектив і напрямів розвитку правової системи з погляду забезпечення гідного існування людини, справедливості у міжлюдських стосунках, ефективної організації життєдіяльності держави і суспільства [29].

Таким чином, узагальнюючи аналіз поняття правової свідомості, а також існуючих у сучасній науці теорії держави і права методологічних підходів до його дослідження, можемо сформулювати наступні висновки. По-перше, виходячи з критичного аналізу представлених способів визначення поняття правової свідомості, можемо запропонувати власну його дефініцію, а саме: *правова свідомість — це один з найважливіших елементів правової системи зі своєю складною і багаторівневою структурою, що являє суб'єктивне, нормативно значиме відображення правової дійсності у вигляді правових і юридично значимих знань, оцінок та установок раціонального та емоційно-вольового характеру, що відбивають ретроспективне, сучасне і проспективне сприйняття права, яке є об'єктивною частиною реального правового життя і правового регулювання. На*

нашу думку, у представленому визначенні відображено всі ключові моменти, які характеризують специфіку правової свідомості, її структуру, а також її роль у розвитку права і правового життя суспільства.

По-друге, застосування загального поняття правової свідомості дозволить більш чітко визначити її пізнавальну, оціночну, нормативну і регулятивну специфіку, розмежувати її від інших типів суспільної свідомості і запропонувати конкретні шляхи її вдосконалення з метою укорінення та сприйняття суб'єктами правової свідомості сучасних правових цінностей, гарантувати її превенцію від небезпечних деформацій.

По-третє, важливою методологією дослідження правової системи є застосування системи прийомів і засобів дослідження, в основі яких лежить структурний метод. Це дозволяє не лише розкрити зміст окремих елементів правової свідомості, її рівнів, функцій, типів тощо, а й продемонструвати зв'язок між ними, а також те, яким чином трансформація одних елементів здатна впливати на інші. У цьому плані структура правової свідомості може бути охарактеризована як усталений і стійкий взаємозв'язок між її елементами, який визначає специфіку її формування, розвитку і трансформації у тих чи інших конкретних соціально-політичних і культурно-історичних обставинах.

ПРИМІТКИ

1. Сафронов В. В. Правосознание гражданина : монография / В. В. Сафронов. — Красноярск : Сибирский ин-т бизнеса, управления и психологии, 2008. — С. 7—8.
2. Теория права и государства : учеб. / под ред. В. В. Лазарева. — М. : Право и закон, 2001. — С. 261.
3. Бельский К. Т. Формирование и развитие социалистического правосознания / К. Т. Бельский. — М. : Высшая школа, 1982.
4. Зрячкин А. Н. Правовой нигилизм: причины и пути их преодоления / А. Н. Зрячкин. — Саратов : Саратов. гос. академия права, 2009. — С. 11.
5. Олейников В. С. Философия права и правосознания : монография / В. С. Олейников. — СПб. : НОУ СЮА, 2009. — С. 20—22.
6. Абдурахманова И. В. Массовое правосознание в России в начале XX века: факторы формирования и механизм трансформации : монография / И. В. Абдурахманова. — Ростов н/Д : РИНХ, 2007.
7. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. — М. : Политиздат, 1991. — С. 416.
8. Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. — М. : Зерцало-М, 2002. — Т. 3. — С. 304.
9. Крупеня Е. М. Политико-правовая активность личности / Е. М. Крупеня. — М. : Университетская книга, 2009. — С. 280.
10. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. — С. 420—421.
11. Червонюк В. И. Теория государства и права : учеб. / В. И. Червонюк. — М. : ИНФРА-М, 2007. — С. 455.

12. Байниязов Р. С. Правосознание и правовой менталитет в России / Р. С. Байниязов. — Саратов : СЮИ, 2008. — С. 15—17.
13. Карташов В. Н. Правовая культура: понятие, структура, функции / В. Н. Карташов. — Ярославль : Ярослав. гос. ун-т, 2008. — С. 12.
14. Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М. : НОРМА, 2002. — С. 384.
15. Абдулаев М. И. Теория государства и права : учеб. для высших учеб. заведений / М. И. Абдулаев. — М. : Финансовый контроль, 2004. — С. 158.
16. Васильев А. М. Правовые категории: методологические аспекты разработки системы категорий права / А. М. Васильев. — М. : Юрид. лит., 1976. — С. 83.
17. Остроумов Г. С. Правовое осознание действительности / Г. С. Остроумов. — М. : Наука, 1969. — С. 118.
18. Протасов В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства / В. Н. Протасов. — М. : Новый юрист, 1999. — С. 61.
19. Комаров С. А. Общая теория государства и права / С. А. Комаров. — СПб. : Питер, 2005. — С. 357.
20. Малько А. В. Теория государства и права : учеб. / А. В. Малько. — М. : Юристъ, 2006. — С. 157.
21. Котюк В. О. Теорія права : курс лекцій / В. О. Котюк. — К. : Вентурі, 1996. — С. 85.
22. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов / А. Б. Венгеров. — М. : Юриспруденция, 2000. — С. 293—294.
23. Мелехин А. В. Теория государства и права : учеб. / А. В. Мелехин. — М. : Маркет ДС, 2007. — С. 473.
24. Енгибарян Р. В. Теория государства и права : учеб. пособ. / Р. В. Енгибарян, Ю. К. Краснов. — М. : НОРМА, 2007. — С. 517.
25. Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура : учеб. пособ. / Н. Н. Вопленко. — Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2000. — С. 9.
26. Толстенко В. Л. Принципи демократії в структурі сучасної правової ідеології / В. Л. Толстенко // Демократія та право: проблеми взаємовпливу і взаємозалежності (Київ, 26.10.2007 р.) / за ред. О. В. Скрипнюка. — Х. : Право, 2008. — С. 25—28; Толстенко В. Л. Утвердження принципу верховенства права і розвиток правової ідеології: актуальні проблеми взаємозв'язку / В. Л. Толстенко // Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні : матер. IX Всеукр. наук.-практ. конф. (Острого, 30—31 травня 2008 р.). — Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька Академія», 2008. — С. 60—63.
27. Прокопов Д. Є. Теоретико-методологічні основи аналізу поняття природного права у Г. Гроція / Д. Є. Прокопов // Вісник Академії правових наук України. — 2008. — № 4(55). — С. 69—79; Прокопов Д. Є. Проблеми визначення поняття природного права в добу Нового часу (на матеріалі правової теорії Дж. Локка) / Д. Є. Прокопов // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2008. — № 5. — С. 23—32.
28. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права / О. Э. Лейст. — М. : Зерцало, 2008. — С. 242.
29. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищих навч. закладів / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2009. — С. 533.

Волковицкая Наталья. Понятие правового сознания и его структуры: теоретические и методологические проблемы исследования.

В статье исследуется понятие правового сознания, основные методологические подходы в определении его структуры. Автор обосновывает дефиницию правового сознания, определяет ее основные уровни и типы, аргументирует ее роль в развитии правовой системы, а также ее значение в правовой жизни индивидов и общества.

Ключевые слова: правовое сознание, право, структура правосознания, элементы правового сознания, типы правового сознания.

Volkovitska Natalia. The concept of legal consciousness and its structure: theoretical and methodological problems of research.

The article investigates the concept of legal consciousness and the basic methodological approaches in definition of its structure. The author proves the definition of legal consciousness, characterizes its basic levels and types, demonstrates its role in the development of legal system, and also its importance in legal life of the individuals and society.

Key words: legal consciousness, right, structure of legal consciousness, elements of legal consciousness, types of legal consciousness.